

לימוד וידיעת התורה

(מתוך הדרן לסיום חשים)

מאת הרב ש. י. זווין

תלמוד תורה וידיעת התורה שתי מצות הן. למוד בלי ידיעה יתכן בשתי פנים: אי שכבר יודע את כל הלכות התורה כולן, וכאותה שאלה ששאל בן דמה, בן אחיתו של רבי ישמעאל, את רבי ישמעאל: כגון אני שלמדתי את כל התורה כילה, מהו ללמוד חכמה יוונית? (מנחות, צט, ב). או בעם הארץ כזה, שאפילו שהיא לומד אינו מבין כלום ואינו רוכש לו שום ידיעה, ובשני האופנים יש מצות הלימוד. על בן דמה קרא ר' ישמעאל את המקרא: לא ימוש ספר התורה הזה מפין והגית בו יומם ולילה (שם), ועם הארץ מברך ברכת התורה כשעולה לקריאה, אף על פי שאינו יודע לקרות (ראה "מגן אברהם" קלה, ה, וקלט, ד). אם מוציא בשפתיו, אף על פי שאינו מבין אפילו פירוש המלות מפני שהוא עם הארץ, הרי זה מקיים מצות ולמדתם, ולפיכך עם הארץ מברך ברכת התורה בשחר לפני הפסוקים. וכן כשעולה לספר תורה" (ש"ע הרב, תלמוד תורה, פ"ט סי"ב). אמנם הגבלה יש בדבר: "במה דברים אמורים, בתורה שבכתב, אבל בתורה שבעל פה אם אינו מבין הפירוש אינו נחשב לימוד כלל" (שם, סי"ג, "מגן אברהם" נ ס"ק ב). אלא שיש לו לאדם לעסוק בכל התורה גם בדברים שלא יוכל להבין, ולעיתים לבא יזכה להבין ולהשיג כל התורה שעסק בה בעולם הזה ולא השיגה מקצת דעתו" (שם).

על כל פנים נמצינו למדים, שאם בשעת הלימוד הוא מבין את הדברים, הרי כבר הלימוד בעצמותו הוא מצוה, מבלי קשר עם זכרוננו וידיעתו. ההבנה מגדירה את הלימוד, והידיעה היא תוצאה מהלימוד. ומצוה יש בידיעת התורה מלבד עצם הלימוד. "כל השוכח דבר אחד ממשנתו, מעלה עליו הכתוב כאלו מתחייב בנפשו" (אבות, פ"ג). הרי שאפילו כשלומד, אלא ששוכח וחסרה לו הידיעה, נענש. ולא עוד אלא שעובר על לאו של תורה: רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים, וכל מקום שנאמר השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה" (מנחות, שם). אמנם אינו עובר על שכחה מחמת אונס ("כגון שטרוד הרבה בפרנסתו והעתים שקובע לו אינם מספיקים לו לחזור על כל לימודו") (ש"ע הרב). או על שכחה מחמת שתקפה עליו משנתו, ואינו חייב "עד שישב יסירם מלבו" (אבות שם ומנחות שם). אבל סוף סוף העדר הידיעה, אין הלימוד כשהוא לעצמו מחפה עליו. הוא שאמרו: שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו, שאם ישאל לך אדם אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור לו מיד (ספרי, ואתחנן; קידושין, ל, ב).

מנין המקור בתורה לשתי המצות הללו? כשנדקדק בדבר נראה, שחמשה פסוקים עיקריים נאמרו במצות תלמוד תורה, וכל אחד מהם מורה על חלק מיוחד מהמצוה. ואלה הפסוקים: ולמדתם אותם בניכם; ושננתם; ודברתם בם (שלשתם בפרשיות קריאת שמע); ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם (דברים, ה, א); והגית בו יומם ולילה (יהושע, א, ח). "ולמדתם" (של קריאת שמע) היא מצות עשה שעל האב ללמד את בנו תורה (קידושין, כט, ב). פרטים רבים במצוה זו, שאין המדובר כאן על אודותיה. "ולמדתם... לעשותם", זוהי מצות כל אדם מישראל ללמוד בעצמו (ראה רש"י קידושין שם, "דכתיב"; רמב"ם, תלמוד תורה, פ"א

ה"ג: יראים השלם, תד; ועוד). "ושננתם" מורה על הידיעה וכך אמרו: "ושננתם, שיהיו דברי תורה מחודדים בפ"ך...". ואף על פי שעיקרו של "ושננתם" נאמר "לבניך" (בניך — אלו תלמידים, שהתלמידים קרוין בנים, שנאמר: ויבא בני הנביאים" (רמב"ם, ומקורו מספרי). מכל מקום "ושננתם" למדנו גם שמצוה על האדם ללמד עצמו, כדתניא בקידושין: ושננתם — שיהיו דברי תורה...". (יראים השלם, רנח). על אותה שאמרו שיכול אדם לפטור עצמו בקריאת שמע שחרית וערבית (נדריים, ח, א), כתב הר"ן: "לאו דוקא דבהכי מיפטר, שהרי חייב כל אדם ללמד תמיד יום ולילה כפי כוחו, ואמרינן בפרק קמא דקידושין, תנו רבנן ושננתם, שיהיו דברי תורה מחודדים בפ"ך, שאם ישאלך אדם דבר וכו', וקריאת שמע שחרית וערבית לא סגי להכי". רוצה לומר: אף אם קריאת שמע תוכל לפטור ממצוות עצם הלימוד, אבל אינה פוטרת ממצות הידיעה, שהרי קריאת שמע אינה מספיקה לדעת להשיב לשואל דבר. הא למדת, שעל אי-הידיעה נחמת פשיעה עוברים בעשה ולא תעשה: "ושננתם" (עשה) ו"השמר" (לא). "ודברת בם" מורה על החיוב התמידי ללמוד תורה יומם ולילה, "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך" (ראה שו"ע הרב, פ"ג ס"ה, אולם ב"שאגת אריה", סימן א, לא כתב כן). וכך אמרו: "ודברת בם" (בם, בדברי תורה". רש"י). עשה איתם קבע ואל תעשם עראי" ו"השח שיחת חולין עובר בעשה, שנאמר: ודברת בם, ולא בדברים אחרים" (יומא, יט, ב). מה מלמדנו אפוא "והגית בר"ך? שאפילו אם הוא טרוד הרבה בפרנסתו ואינו יכול ללמוד תורה, מכל מקום חייב לקב"ע עתים לתורה ביום ובלילה, אפילו פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית (ראה מנח"ת, צט, ב; שו"ע פ"ג ס"ד, באור הגר"א, יורה דעה רמ"ו, ס"ק ד, הרב והגר"א שניהם לדבר אחד נתכוונו, שהמדובר כאן הוא על טרוד באומנות). ועל זה הוא שאמרו ש"בשעת הדחק, שהטרדה גדולה יותר מדי ואין לו פנאי אפילו לפרק אחד, יכול לצאת ידי חובתו בקריאת שמע שחרית וערבית לקיים מצות והגית בו יומם ולילה ביום ההוא שהוא שעת הדחק ואי אפשר בענין אחר" (שו"ע הרב, שם). ולפיין הרמב"ם: "כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל יסורין, בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כוחו, אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים, חייב לקב"ע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר והגית בו יומם ולילה" (פ"א ה"ח). רצה לומר: אפילו שהוא טרוד ועסוק, חייב על כל פנים בקביעת עתים לתורה, וכשתמצוי לומר, יש בידיעת התורה עצמה שני מובנים — הידיעה כתכלית לעצמה, והידיעה בתורת אמצעי למעשה. למען דעת דרך ילכו בה והמעשה אשר יעשון, ולכן אפילו נשים הפטורות ממצות תלמוד תורה (ולמדתם את בניכם, ולא את בנותיכם" (קדושין, כט, ב), מכל מקום חייבות בהם (רמ"א, יורה דעה, רמ"ו, ה, סמ"ג ואגור), ומטעם זה נשים מברכות ברכת התורה (שו"ע או"ח, מו, יד), לפי ש"חייבות ללמוד דינים שלהן" (מגן אברהם, שם). כלומר: חייב התלמיד לצורך העשיה, הגדיר יפה את ההבדל בין למוד הנשים ב"דינים שלהן" ללמוד האנשים, בשו"ת "בית הלוי" לרבי יוסף דוב מבריסק, ז"ל (ח"א, סימן ה, ושם בהקדמת הספר): "דנשים בלימודן אינן מקיימות שום מצות עשה, רק הוה מבוא לקיום המצות, ונמצא דתלמוד אצלם הוה מבוא להתכלית שהיא קיום המצות ולא הוה תכלית בעצמו, אבל באנשים הוה הלימוד גם מצות עשה מעצמו וכמו הנחת תפילין וכדומה, ונמצא דהוה ב' בחינות, מביא להמצות וגם תכלית בפני עצמו". סמוכים לדבריו הביא מהתוספות (סיטה, כא, ב), על אותה שאמרו: "אנשים באו ללמוד, נשים לשמוע": "דמצוה לשמוע הנשים, כדי שידעו לקיים מצוה". אף

היא פירש עם זה את המאמר: "בשעה שהקדימו ישראל נעשה. לנשמע ירדו ס' ריביא של מלאכי השרת וקשרו לכל אחד מִישראל שני כתרים, אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע" (שבת, פח, א). מה טיבם של "הקדמה" זו ולמה דוקא בשביל "שהקדימו" זכו לשני כתרים? עם האמור יובנו הדברים. אילו היו ישראל אומרים "נשמע ונעשה" לא היה במשמעות קבלתם אלא עול מצות בלבד, אלא שמכיון שאי אפשר לדעת איך לקיים המצות מבלי התורה, ממילא צריכים ללמוד בתורת "מבוא ואמצעי" לתכלית, וזהו: "נשמע" כדי לדעת איך "נעשה". אבל עכשיו אמרו "נעשה", וממילא כבר אנו יודעים שצריכים ללמוד בשביל העשיה, כדרך שהנשים חייבות ללמוד "דינים שלהן", ואם בכל זאת אמרו אחר כך אף "נשמע", הרי זוהי קבלה חדשה על התורה בתורת תכלית בפני עצמה.

אפשר היה לחשוב, שמכיון שכן, אף חובת הידיעה של האנשים אינה אלא בתורת "מבוא להתכלית", שהוא קיום המצות, אלא שיתרה מצות האנשים בכך שיש בה גם המצוה של עצם הלימוד, מבלי קשר עם הידיעה. ואם כך הוא הדבר, אז במצות שאינן נהוגות בזמן הזה, כקדשים וטהרות וכיוצא, ישנה רק המצוה של עצם הלימוד ולא עוד. אבל אין הדבר כן. לא בלבד הלימוד הוא "תכלית בפני עצמה" באנשים, אלא אף הידיעה. ולא בלבד הידיעה במצות הנהוגות, אלא אף הידיעה במצות שאינן נהוגות. "... ויש מהמון עם שאומרים מה לנו למצות סדר קדשים, קל וחומר למצות סדר זרעים ולמצות סדר טהרות ולדברים שאין נהגין בזמן הזה, אל יאמר אדם כן, כי המצות אשר ציוה אדון העולם יש לידע יסודותיהם אף על פי שאינם צריכין עתה, כי על כל המצות נצטוינו ולמדאם אותם, ונאמר שמור את כל המצוה אשר מצוה אתכם ונאמר ושמרתם מצותי ועשיתם אותם, הא למדת שהשמירה והעשייה שני דברים הם" — אלה דברי הר"מ מקוצי (סמ"ג, הקדמה למצות עשה). והרב ב"שלחנו" (פ"ב סי"א, וקונטרס אחרון לפ"ג אית א) האריך להוכיח בכמה ראיות שבכלל ידיעת התורה היא אף הידיעה של זרעים, קדשים וטהרות, "שלא ישכח דבר מהם" ו"מצות ושננתם וכן לאו דפן יסורו קאי אכל התורה כולה שבעל פה שהיא פירוש כל תרי"ג מצות שבכתב גם שאינן נהוגות עכשיו וגם המסורות לכהנים ולמלך". אף הוא הבדיל להלכה בין מצות ידיעת התורה כולה למצות "והגית בו", שמצות "והגית" נדחית מפני מצוה אחרת שאי אפשר לעשותה על ידי אחרים (ראה מועד קטן, ט, ב), מה שאין כן מצות ידיעת התורה, שלא נדחית.

ושלושה כנגד שלושה. כשם ששלושה חלקים בלימוד, — הלימוד, הידיעה לעצמה, והידיעה לצורך מעשה — כך שלושה חלקים בהגלמוד: מקרא, משנה ותלמוד. וכך אמרו: "אל תקרי ושננתם אלא ושלשתם, לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד" (קידושין, ל, א). שילוש זה לפי רש"י הוא: חלוקת ימי השבוע, לתוספות: "בכל יום ויום עצמו ישלש", ברמב"ם ושלחן ערוך מוגדר יותר: "זמן למידתו" שבכל יום ישלש. בנוגע לשליש המקרא כתבו התוספות שאנו סומכים על זה שאמרו בסנהדרין (כד, א): "מאי בבל? אמר ר' יוחנן: בלולה במקרא, בלולה במשנה, בלולה בגמרא". אנו פוטרם את עצמנו מלימוד תורה שבכתב בזה שאנו עוסקים בכל יום בלימוד תלמוד בבלי, שבלול בהכל" (והובא ברמ"א יורה דעה, רמז, ד, בשם "יש אומרים"). ושליש במשנה מהו? ברמב"ם ושלחן ערוך הגדירו: "תורה שבעל פה". והרב ב"שלחנו": "שליש במשנה, שהן הלכות פסוקית בלי טעמים שבכל המשניות וברייתות ומימרות האמיראים שהן פירוש התרי"ג מצות שבתורה בכל תנאיהם ודיקדוקיהם ודיקדוקי ספרים, ובזמן הזה גם הלכות פסוקית של פסקי הגאונים הפיסקים כמו הטור

והשלחן ערוך והגהותיו בכלל משנה יחשברי (פ"ב ה"א). במראי המקומות מצוין: "עי' חושן משפט סימן כ"ה". רוצה לומר: על הדין של דיין שטעה בדבר משנה חוזר, נאמר בשלחן ערוך שם: "כגון דינים המפורשים במשנה או בגמרא או בדברי הפוסקים". על גדרו של התלמוד נחלקו. ברש"י מבואר שהוא "סברות וטעמי סתימותיהן של משניות ולתרצם במה שסותרות זו את זו". כך ביאר רש"י אף בשאר המקומות שהוזכר בהם גמרא: "סברת טעמי המשניות שממני יוצאת הוראה" (ברכות, ה, א); "גמרא התלויה בסברא שהיו ניתנים לדברי משנה טעם" (שם, מז, ב. וראה עוד רש"י סוכה, כח, א, סוטה כב, א, ועוד). בקצרה: הטעמים של ההלכות. ובניסוחו של הרב: "ושליש בתלמוד המבאר טעמי ההלכות שבמשניות וברייתות ומימרות האמוראים, ובזמן הזה גם בספרי הפוסקים הראשונים המבארים טעמי ההלכות שפסקו הטור והשלחן ערוך, כמו הרא"ש ובית יוסף, כי אם אינו יודע טעמי ההלכות אינו מבין גופי ההלכות לאישורן על בוריק". ולא כן סיבר הרמב"ם. וכך הוא אומר: "ושליש (המדובר על שלישי התלמוד) יבין ייטכיל אחרית דבר מראשיתו ויוציא דבר מדבר וידמה דבר לדבר ויבין במדות שהתירה נדרשת בהן עד שידע האיך הוא עיקר המדות והיאך יוציא האסיר והמותר יכיוצא בהן מדברים שלמד מפי השמועה, וענין זה הוא הנקרא גמרא" (פ"א ה"א). בקצרה: פלפולה של תורה, להבין דבר מתוך דבר. זה שרש"י באבות (סוף פ"ה) קרא ל: "בינה" ("בן ארבעים לבינה"), ואינו כוללו בתלמוד (בן חמשה עשר לתלמיד). השמיט הרמב"ם את טעמי ההלכות. הרב (בקונטרס אחרון, פ"ב אות א) הסביר: "הרמב"ם לשיטתו, שחיבר ספרו משנה תורה בלי נתינת טעמים להלכות כלל ועשאו להורות מתוכו לבדו כמו שכתב בהקדמתו, שלא יצטרך אדם לחיבור אחר בעולם וכו', שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך וכו'". אבל להרא"ש שהתרעם הרבה בתשובתו (כלל לא, סימן ט) על הרמב"ם ש"כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראיה וכל הקורא בו סבור שמבין בו ואינו כן, שאם אינו בקי בגמרא אינו מבין דבר לאשורו ולאמיתו ויכשל בדין ובהוראה", להרא"ש בכלל שלישי התלמוד הוא טעמי ההלכות, כרש"י, ואילו "להבין דבר מתוך דבר" הוא בכלל מה שאמרו: "ליגמר אינש והדר ליסבר", אחרי שכבר גמר ולמד ההלכות עם טעמיהן. נמצינו למדים: בכלל תורה שבעל פה (מלבד המדרשית והאגדות, שאף הם בכלל זה, אלא שהמדובר כאן הוא על חלק ההלכה) שלשה חלקים — גופי ההלכות; טעמיהן ונימוקיהן; הפלפול בדבר "לחדש חידושי הלכות רבות לפי רוחב שיש בלבו וישוב דעתו".

* * *

התלמוד מסתיים ב"כל השונה הלכות בכל יום, מובטח לו שהוא בן עולם הבא". דומה, שיש כאן משום שני יסודות של תלמוד תורה — הלימוד והידיעה. ההדגשה היא: "שונה". השונה, ולא הלומד. במובנו המדויק הוא הכופל וחוזר, ושרשי "שנה", שהוראתו: חוזר, כמו: ושונה בדבר מפריד אלוף (משלי, יד, ט), כסיל שונה באולתו (שם, כו, יא), ויאמר שנו וישנו (מלכים א, ית, לד) וכהנה. וכן בלשון המשנה: "אם גמרו שנו ואם שנו" וכו' (פסחים, פ"ה מ"ז), וכדומה. חיקרי הלשון כתבו, שאף השם "משנה" נגזר מזה, ופירושו כמו "משנה כסף", "משנה למלך" וכיוצא, כי תורה שבעל פה מתוך שלמדות לא מן הכתב אלא בעל פה היו צריכים לחזור על לימודם כמה פעמים כדי שיהיה חקוק בזכרונם, ועל כן לימוד זה "משנה", ושוב נשאר שם זה למשניות בכלל. "השונה הלכות" במיבני הראשון היא: החיזור על ההלכות בשביל לזכרן. וזוהי מצות הידיעה שאינה נקנית

עד שיחזור על לימודו היטב. על "כל השוכח דבר אחד ממשנתו" כתב הברטנורה:
 "בשביל שלא חזר עליה".

מה בין הלימוד להידיעה? הלימוד הוא בבחינת "חיי שעה", כלומר: באותה שעה שלומד בלבד הוא מקיים המצוה, הידיעה היא בבחינת "חיי עולם", כלומר: המצוה נמשכת אף אחרי הלימוד, עד כמה שהדברים שמורים בזכרוננו וחוקקים על לוח לבנו. הוא שאמרו: "כי נר מצוה ותורה אור, תלה הכתוב את המצוה בנר ואת התורה באור, לומר לך מה נר אינה מגינה אלא לפי שעה, כך מצוה אינה מגינה אלא לפי שעה, ומה אור מאיר לעולם, כך תורה מגינה לעולם" (סוטה, כא, א). המצוה אדם מקיים רק בשעה שעושה אותה בלבד, ואילו התורה מצוה אף אחר כך, כל זמן שידעה וזוכרה. כח הנצחיות שבתורה רוכש האדם על ידי הידיעה, שינון ההלכות, והיא שמבטיחה לו להיות "בן עולם הבא".
 ואולי זהו אף סוד ה"הדרן" של הסיום. כלומר: עוד נחזור עליך שוב ושוב, "הדרן עלך", כי העיקר הוא: "שונה הלכות".

ונעוץ תחילתו בסופן. כשם שבתלמוד תורה ישנם עצם הלימוד ותוצאת הלימוד (הידיעה), כך בקריאת שמע קיימים שני חלקים אלה — עצם הקריאה והתוצאה מהקריאה, קבלת עול מלכות שמים. "למה קדמה שמע לוייהיה אם שמיע? כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחלה ואחר כך יקבל עליו עול מצית" (משנה ברכות, יג, א. וראה בגמרא יג, ב, כ, ב, וכא, א). וכשם שבתלמוד תורה עצם הלימוד הוא מצוה לחוד, כך בקריאת שמע אין הקריאה משמשת מכשיר לקבלת עול מלכות שמים בלבד, אלא שמלבד קבלה זו יש מצוה אף בגוף הקריאה. "על לבבך" היא הכוונה, ודברת בם" היא הקריאה (ראה ברכות, יג, ב). והרי יש מי שסובר: "עד כאן (רוצה לומר: פרשה ראשונה) מצות כוונה וקריאה, מכאן ואילך (רוצה לומר: פרשה שניה) קריאה בלא כוונה" (רב זוטרא, שם). הרי שבפרשה שניה אין משום קבלת עול, אלא קריאה בלבד, וזוהי מצוה, ואם כן לא נופלת ממנה פרשה ראשונה, אלא שנוסף למצות הקריאה יש בה אף משום קבלת עול מלכות שמים.

ואין השתוות זו של קריאת שמע ותלמוד תורה דבר שבמקרה. בעצם גדר אחד להם. קריאת שמע נכללת בתלמוד תורה, ותלמוד תורה נכלל בקריאת שמע. שמע כלול בתורה: "היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא, אם כיון לבו יצא" (משנה, יג, א). ובגמרא: "מאי אם כיון לבו? לקרות. לקרות, והא קא קרי? בקורא להגיה". הרי שבקורא בתורה לשם לימוד, ולא "להגיה", אינו צריך שום כוונה מיוחדת ("לקרות, והא קא קרי") יוצא ידי קריאת שמע. ותורה כלולה בשמע: הקורא קריאת שמע שחרית וערבית יש שיוצא בה ידי תלמוד תורה (ראה למעלה). ובמשנה: "הקורא מכאן ואילך (אחר זמן קריאת שמע) לא הפסיד, כאדם הקורא בתורה" (ט, ב).

אף המקור הראשון של קריאת שמע הוא של התורה. "ומהיכן זכו ישראל לקרות שמע? אמר ר' פנחס בן חמא: ממתן תורה זכו ישראל לקרות שמע, כיצד? את מוצא לא פתח הקב"ה בסיני תחלה אלא בדבר זה. אמר להן שמע ישראל אנכי ד' אלקיך, נענו כולן ואמרו ד' אלקינו ד' אחד" (דברים רבה, פ"ב). וכשם שהתורה היא "חיי עולם" וכחה בנצחיותה, אף קריאת שמע זה כחה וזו תעודתה: "ד' אלקינו ד' אחד — ד' אלקינו בעולם הזה, ד' אחד לעולם הבא, וכן הוא אומר: יהיה ד' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ד' אחד ושמו אחד" (ספרי, ואתחנן).